

ADABIY TAXALLUSLARNING LINGVOKULTUROLOGIK AHAMIYATI

Avezova Dilovar Salimovna - o'qituvchi

Buxoro davlat universiteti, Buxoro sh., O'zbekiston

d.s.avezova@journal.buxdu.uz

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy filologiya milliy madaniyatni chuqur o'rganishga intilayotgan kompleks fan sifatida tilning madaniy va pragmatik axborotni qanday kodlashi masalasiga olib borilayotga tadqiqotlar haqida fikr yuritiladi. Bunda onomastika — xususan, adabiy taxalluslar — lingvokulturologik tadqiqotlarning muhim obyektiga aylanadi. Chunki adabiy nomlar nafaqat individual uslubiy vosita, balki muayyan xalq madaniyati, ijtimoiy tasavvuri va tarixiy tajribasining ham yashirin, ham ochiq ko'rinishdagi ifodasidir.

Kalit so'zlar: adabiy taxalluslar, onomastik tabiat, semantik xususiyat, semantik tuzilish, o'nim, o'zak .

Adabiy taxalluslarda aynan ikkinchi darajali semantika ustuvor bo'lib, ijodkorning dunyoqarashi, davr ruhiyati, madaniy ideallar va jamiyat ongiga xos belgilar shu qavat orqali kodlanadi. Bazaviy ma'no — taxallusning to'g'ridan-to'g'ri leksik asoslari (masalan, “Qodiriy” nomining ildizi “qodir”, “qudratli” ma'nolarini berishi); Ikkinchi darajali ma'no** — ijtimoiy-madaniy konnotatsiyalar, ideologik, estetik va psixologik assotsiatsiyalar. Adabiy taxalluslar quyidagi muhim lingvokulturologik vazifalarni bajaradi:

1. Kognitiv-fiksatsion funksiya.

Taxallus xalq ongida mavjud bo'lgan tasavvurlarni, madaniy obrazlarni mustahkamlaydi. Masalan, “Cho'lpon” taxallusi o'zbek adabiy mentalitetida yangilanish va ma'rifat nuri, uyg'onish ramzi sifatida shakllangan.

2. Kumulyativ funksiya.

Ijodkorning taxallusi ko'pincha tarixiy muhit, siyosiy sharoit yoki madaniy jarayonlar haqida ma'lumotni o'zida saqlaydi. Masalan, jadid adiblarining ko'plab taxalluslari ma'rifatparvarlik g'oyalarini aks ettirgan: “Munavvarqori”, “Behbudiy”, “Avloniy”.

3. Pragmatik funksiya.

Taxallus muayyan kommunikativ effekt yaratadi: emotsional kayfiyat uyg'otadi, baho beradi, estetik ta'sir kuchini oshiradi. Masalan, “Oybek” nomi yumshoqlik va nurli obraz yaratishi bilan o'quvchida ijobiy emotsional rezonans tug'diradi.

4. Madaniy identifikatsiya vositasi.

Adabiy taxallus ijodkorning jamiyatdagi o'rnini, madaniy o'ziga xosligini

bildiradi. U ko‘pincha milliy qadriyatlar yoki shaxsiy prinsiplarni kodlaydi: “Fitrat” — “tabiat”, “asl mohiyat” tushunchalarini ifodalab, adibning milliy o‘zlik haqidagi qarashlarini anglatadi.

Adabiy taxalluslarning pragmatik semantikasi. Tilshunoslikdagi zamonaviy tendensiyalarga ko‘ra, pragmatika faqat matn darajasida emas, balki so‘zning o‘zida ham mavjud. Adiblar tanlagan taxalluslar ko‘pincha kuchli pragmatik yuklama bilan tavsiflanadi:

- emotsional baholash (meliorativ yoki peyorativ ranglar),
- ijtimoiy-madaniy konnotatsiya,
- o‘quvchi ongida uyg‘otadigan assotsiativ qatlam.

Masalan, Abdulla Qahhorning “Qahhor” taxallusi qat’iyat, keskinlik, tanqidiy ruh bilan bog‘liq bo‘lib, bu uning yozuvchilik uslubiga ham mos keladi.

Universal va milliy xoslikning uyg‘unligi. Onomastik tizimda bo‘lgani kabi adabiy taxalluslarda ham universal va milliy komponentlar birlashadi. Ba’zi taxalluslar global madaniy kodga tayanadi (masalan, “Navoiy” nomi Sharq madaniyati doirasida umumiy ramzga aylangan), boshqalari esa tor milliy semantikaga ega. Bu o‘zgaruvchanlik adabiy taxalluslarning dinamik lingvokulturologik tabiatini ko‘rsatadi.

Adabiy taxalluslar — bu shunchaki stilistik bezak emas, balki murakkab lingvokulturologik fenomen:

- ular madaniy tajribani kodlaydi,
- ijtimoiy-ideologik jarayonlarni aks ettiradi,
- emotsional va intellektual baholarni uzatadi,
- xalqning semantik dunyoqarashi va madaniy universumini shakllantirishda ishtirok etadi.

Kelajakda adabiy taxalluslarning to‘liq lingvokulturologik tavsifini yaratish — o‘zbek onomastikasining dolzarb vazifalaridan biridir. Bu esa alohida taxalluslarning “madaniy portreti”, konnotativ qatlamlari va pragmatik funksiyalarini chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Adabiy taxalluslarning turlari va ularning madaniy motivlari. Adabiy taxalluslarning shakllanishida turli xil motivlar ishtirok etadi. Bu motivlar lingvokulturologik tadqiqot uchun alohida ahamiyatga ega, chunki ular ijodkorning estetik qarashlarini, davr ruhiyatini va milliy–madaniy kontekstni yoritadi.

1. Ma’naviy-axloqiy motivlar. Ko‘plab ijodkorlar taxallusni o‘zlarining ma’naviy ideallarini ifodalash uchun tanlaganlar. Masalan:

Fitrat— insonning tub mohiyati, asl tabiati bilan bog‘liq tushuncha.

Behbudiy — “yaxshilikka yetaklovchi”, “foydali bo‘lgan” ma’nolarini beradi.

Bu kabi taxalluslar ijodkorlarning jamiyatni isloh qilish, ma’rifatni yoyish istagini

aks ettiradi.

2. Estetik-obrazli motivlar. Taxalluslar ko‘pincha poetik obrazga asoslanadi:

Cho‘lpon — tong yulduzi, yangilanish va uyg‘onish ramzi.

Oybek — oy nuri timsolida poklik, ziyolilik va ruhiy sokinlik obrazini yaratadi.

Bu nomlarning tanlanishi ijodkorning estetik idealini va she‘riy tafakkurini aks ettiradi.

3. Tarixiy va ijtimoiy motivlar. Ba’zi taxalluslar siyosiy bosimdan himoya sifatida paydo bo‘lgan. Jadid adabiyotidagi konspirativ taxalluslar bunga misol bo‘la oladi. Bunday nomlar ma’lum davrning ijtimoiy muhitini va senzura sharoitini aks ettiradi.

4. Etnokulturologik motivlar. Ko‘plab taxalluslar milliy qadriyatlar, tarixiy ramzlar, xalqona tasavvurlar bilan bog‘liq:

Sadoyi Turkiston, Turon, Zarafshon kabi keng ma’nodagi madaniy va geografik o‘zakka ega nomlar. Bu kabi taxalluslar milliy identitetning mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

Taxalluslarning til va madaniyat universumidagi o‘rni. Adabiy taxalluslar milliy madaniyatning faol semiotik birligi sifatida:

- xalqning tarixiy xotirasini mustahkamlaydi;
- adabiy jarayonning bosqichlarini belgilaydi;
- madaniy an’analar va zamonaviylik o‘rtasida uzviylik yaratadi.

Ular yordamida tilning kognitiv fazilatlarini, ya’ni olamni aks ettirish va uni tartiblash xususiyati namoyon bo‘ladi. Taxallus — bu lingvokulturologik “kod”, o‘quvchi ongida ma’lum assotsiativ maydonni ishga soluvchi belgidir. Shu bois zamonaviy lingvopragmatika nuqtayi nazaridan, taxallus mustaqil pragmemma sifatida qaraladi: u o‘quvchi idrokiga, emotsiyasiga va bahosiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Kelajakda adabiy taxalluslarning tizimli lug‘ati yaratilishi — har bir nomning:

- asosiy ma’nosi,
- madaniy konnotatsiyalari,
- assotsiativ maydoni,
- ijtimoiy-pragmatik xususiyatlari keng tarzda olinadigan lingvokulturologik monografiya bo‘lishi mumkin. Bu yo‘nalish o‘zbek onomastikasining eng istiqbolli ilmiy vazifalaridan biridir.

Adabiy taxalluslar — o‘zbek adabiyoti va til madaniyatining beqiyos boyligidir. Ular nafaqat ijodkor shaxsini, balki:

- milliy ruhiyatni,
- estetik tamoyillarni,
- ijtimoiy tarixni,
- xalqning madaniy ongini o‘zida mujassam etgan murakkab lingvokulturologik tizimdir. Shuning uchun taxalluslarni o‘rganish filologiyaning turli yo‘nalishlarini —

onomastika, lingvokulturologiya, pragmalingvistika, tarixiy poetika va sotsiologik lingvistika kabi sohalarni birlashtiruvchi yondashuvni talab qiladi.

Ushbu maqola adabiy taxalluslarning mazmuniy tuzilishi, madaniy motivlari va pragmatik funksiyalarini yoritish orqali ularning lingvokulturologik ahamiyatini ko'rsatishga qaratildi. Bu yo'nalishdagi izlanishlar davom etishi, adabiy taxalluslarning keng qamrovli lug'aviy tavsifini yaratish esa o'zbek madaniyatshunosligi uchun ulkan ilmiy ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Апресян Ю.Д. *Избранные труды. Лексикография и лексикология.* — Москва: Языки славянской культуры, 2006.
2. Будагов Р.А. *Проблемы языкознания в культуре и истории.* — Москва: Наука, 1985.
3. Усмонов А. *O'zbek onomastikasi asoslari.* — Toshkent: Fan, 2007.
4. Rahmatullayev Sh. *O'zbek ismlari: ma'nosi va tuzilishi.* — Toshkent: Sharq, 2010.
5. Qo'shjonov M. *Jadidlar faoliyati va adabiy merosi.* — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.
6. Karimov S. *O'zbek adabiyoti tarixi.* — Toshkent: Universitet, 2014.
7. Хидекель С.В. *Прагматика слова и текстовое влияние.* — Санкт-Петербург, 2011.